

अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वन निवासी (वनहक्क मान्य करणे)

अधिनियम, २००६.

प्रकरण एक

प्रारंभिक

- संक्षिप्त नाव व प्रारंभ.** १. (१) या अधिनियमास "अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी (वनहक्क मान्य करणे) अधिनियम, २००६" असे म्हणावे.
- (२) तो जम्मू व काश्मीर राज्य खेरीज करून संपूर्ण भारतास लागू आहे.
- (३) केंद्र सरकार, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकास, तो अंमलात येईल.
- व्याख्या.** २. या अधिनियमात, संदर्भानुसार अन्य अर्थ अपेक्षित नसेल तर --
- (क) "सामूहिक वन साधने" याचा अर्थ, गावच्या पारंपारिक किंवा रुढीगत सीमांतर्गत असणारी किंवा फिरस्ता आदिवासी समाजाच्या बाबतीत भूप्रदेशाचा तसेच राखीव वनांचा, संरक्षित वनांचा आणि समाजाला पारंपारिक प्रवेश असणारी अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने यासारख्या सुरक्षित क्षेत्रांचा (मोसमी) वापर असणारी रुढीगत सामायिक वन जमीन, असा आहे
- (ख) "संकटग्रस्त वन्यजीवांचे वसतिस्थान" याचा अर्थ सरकारने नियुक्त केलेल्या स्थानिक तज्ञांचा अंतर्भाव असणाऱ्या आणि ज्यामध्ये आदिवासी कार्य मंत्रालयाचे प्रतिनिधी देखील अंतर्भूत असतील अशा तज्ञ समितीने विचारविनिमय केल्यावर केंद्र सरकारच्या पर्यावरण व वनीकरण मंत्रालयाने, कलम ४ ची पोटकलमे (१) व (२) च्या कार्यपध्दतीच्या स्वरूपाच्या गरजांमधून निर्धारित केलेली अशी क्षेत्रे, निश्चित व अधिसूचित केल्यानुसार वन्य प्राणी संवर्धनाच्या प्रयोजनासाठी, अबाधित ठेवलेली, राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्ये, असा आहे.
- (ग) "वन निवासी अनुसूचित जमाती" याचा अर्थ, मुख्यत्वेकरून वनात राहणारे अनुसूचित जमातीचे सदस्य किंवा समाज, असा आहे आणि त्यामध्ये अनुसूचित जमातीचे फिरस्ता आदिवासी समाज, जे वनांवर किंवा उपजिविकेच्या खऱ्याखऱ्या गरजांसाठी वनांवर किंवा वनजमिनींवर अवलंबून असलेला समाज यांचा समावेश होतो;
- (घ) "वन भूमी" याचा अर्थ, कोणत्याही वन क्षेत्रात येणारी कोणत्याही वर्णनाची जमीन, असा आहे, आणि त्यामध्ये, वर्गीकरण न केलेली वने, सीमांकित न केलेली वने, अस्तित्वात असलेली किंवा मानीव वने, संरक्षित

वने, राखीव वने, अभयारण्ये आणि राष्ट्रीय उद्याने यांचा समावेश होतो;

(ड) " वन हक्क" याचा अर्थ, कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेले वन हक्क, असा आहे;

(च) "वन ग्राम" याचा अर्थ, वनीकरणाच्या कामांसाठी कोणत्याही राज्य शासनाच्या वन विभागाद्वारे वनांमध्ये स्थापन केलेल्या किंवा वन आरक्षण प्रक्रियेद्वारे वन ग्रामांमध्ये रूपांतरित केलेल्या वसाहती, असा आहे, आणि त्यामध्ये वन वसाहत ग्रामे, निश्चित मागणीच्या धारणजमिनी, लागवडीसाठी आणि शासनाने परवानगी दिलेल्या इतर वापरांसाठी असलेल्या जमिनींचा अंतर्भाव असलेल्या ग्रामांसाठी ठेवण्यात आलेल्या सर्व प्रकारच्या योग्य वसाहती - मग त्या कोणत्याही नावाने ओळखल्या जात असोत- यांचा समावेश होतो;

(छ) "ग्राम सभा" याचा अर्थ, गावातील सर्व प्रौढ सदस्यांची मिळून बनलेली ग्राम सभा आणि पंचायत नसलेल्या राज्यांच्या बाबतीत पाडे, टोले व अन्य पारंपारिक ग्राम संस्था आणि महिलांचा पूर्ण व अनिर्बंध सहभाग असलेल्या निर्वाचित ग्राम समित्या असा आहे;

(ज) "वसतिस्थान" यामध्ये, रूढिगत वसतिस्थानाचा समावेश असलेल्या क्षेत्रांचा आणि आदिम जमाती गट, कृषि-पूर्व समाज आणि अन्य वननिवासी अनुसूचित जमाती यांच्यासाठी, राखीव आणि संरक्षित वनांमध्ये असलेल्या वसतिस्थानांचा समावेश होतो;

(झ) "गौण वनोत्पादन" यामध्ये, बांबू, खुरटी झाडी, खोड, वेत, कोसा, रेशमी किड्यांचे कोश, मध, मेण, लाख, तेंदू किंवा केंदू पत्ता, औषधी वनस्पती आणि कंदमुळे, मुळे, लहाने खोडे यांच्यासारख्या इमारती लाकूड नसलेल्या सर्व वनोत्पादनांचा समावेश होतो;

(ञ) "मध्यवर्ती अभिकरण" याचा अर्थ, कलम ११ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेले मध्यवर्ती अभिकरण, असा आहे;

(ट) "अधिसूचना" याचा अर्थ, राजपत्रात प्रसिध्द झालेली अधिसूचना असा आहे;

(ठ) "विहित" याचा अर्थ, या अधिनियमान्वये करण्यात आलेल्या नियमांद्वारे विहित, असा आहे;

(ड) " अनुसूचित क्षेत्रे" याचा अर्थ, संविधानाच्या अनुच्छेद २४४ च्या खंड (१) मध्ये निर्देशिलेली अनुसूचित क्षेत्रे, असा आहे;

(ढ) "निरंतर वापर" याला जैविक विविधता अधिनियम, २००२ (२००३ चा १८) याचे कलम २, खंड (ण) मध्ये जो अर्थ नेमून दिला असेल, तोच अर्थ असेल;

(ण) "इतर पारंपारिक वननिवासी " याचा अर्थ १३ डिसेंबर, २००५ पूर्वी किमान तीन पिढ्यांपासून मुख्यत्वेकरून वनात राहणारा आणि उपजीविकेच्या खऱ्याखऱ्या गरजांसाठी वनांवर किंवा वन जमिनींवर अवलंबून असणारा कोणताही सदस्य किंवा समाज, असा आहे.

स्पष्टीकरण - या खंडाच्या प्रयोजनार्थ "पिढी" या चा अर्थ पंचवीस वर्षांचा कालखंड असा आहे ;

(त) "ग्राम" याचा अर्थ,--

(एक) पंचायत तरतुदी (अनुसूचित क्षेत्रांपर्यंत विस्तार) अधिनियम, १९९६ (१९९६ चा ४०) याच्या कलम ४, खंड (ख) मध्ये निर्देशिलेले ग्राम, किंवा

(दोन) पंचायतीशी संबंधित कोणत्याही राज्य विधिमध्ये ग्राम म्हणून निर्देशण्यात आलेले अनुसूचित क्षेत्रांव्यतिरिक्त कोणतेही क्षेत्र; किंवा

(तीन) वन ग्रामे, जुनी वस्ती किंवा वसाहती आणि भूमापन न केलेली ग्रामे, मग ती ग्राम म्हणून अधिसूचित करण्यात आलेली असोत अगर नसोत; किंवा

(चार) पंचायत नसेल, अशा राज्यांच्या बाबतीत कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येणारे पारंपारिक ग्राम,

असा आहे;

(थ) "वन्य प्राणी" याचा अर्थ, वन्य जीव (संरक्षण) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा ५२) याच्या अनुसूची एक ते चार यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या आणि निसर्गामध्ये वन्य स्वरूपात आढळणाऱ्या प्राण्यांच्या कोणत्याही प्रजाती, असा आहे.

प्रकरण दोन

वनहक्क

वन निवासी अनुसूचित जमाती व इतर ३. (१) या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ, सुरक्षित वैयक्तिक किंवा सामूहिक किंवा दोहोंचे धारणाधिकार म्हणून असेलेले पुढील हक्क वननिवासी अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी यांचे वनहक्क

**पारंपारिक वन
निवासी यांचे
वनहक्क.**

असतील :-

(क) वननिवासी अनुसूचित जमाती किंवा इतर पारंपारिक वननिवासी यांच्या सदस्याने किंवा सदस्यांनी वस्ती करण्यासाठी किंवा स्वतःच्या उपजीविकेकरिता शेती करण्यासाठी वैयक्तिक किंवा सामायिक व्यवसाय म्हणून वनजमिनी धारण करण्याचा व त्यामध्ये राहण्याचा हक्क;

(ख) पूर्वीच्या संस्थानांमध्ये वापरले जाणारे आणि कोणत्याही नावाने ओळखण्यात येणारे 'निस्तार' सारखे हक्क, जमीनदारी किंवा, अशा मध्यम अवस्थांमधील पध्दती;

(ग) गावच्या सीमांतर्गत किंवा सीमेबाहेर पारंपारिकरीत्या गोळा केल्या जाणारे गौण वनोत्पादन गोळा करणे, त्याचा वापर करणे किंवा त्याची विल्हेवाट लावणे यासाठी स्वामित्व हक्क;

(घ) पाण्यामधील मत्स्य व अन्य उत्पादने, चराई करणे (प्रस्थापित वा तात्पुरती अशा दोन्ही स्वरूपाची) पारंपारिक मोसमी साधनसंपत्ती मिळविण्यास भटक्या किंवा फिरस्ता आदिवासी समाजास मुभा असणे यासारखे इतर सामाजिक हक्क असणे किंवा त्यास तो हक्कदार असणे;

(ङ) आदिम जमाती समूह आणि कृषिपूर्व समाज यांच्या निवासाचे व निवासस्थानाचे हक्क तसेच सामाजिक धारणाधिकार;

(च) जेथे दाव्यांवर विवाद होतात अशा कोणत्याही राज्यातील, कोणत्याही नावाने ओळखले जाणारे विवादास्पद जमिनीवरील किंवा त्या संबंधातील हक्क;

(छ) वनजमिनीवरील पट्टा किंवा भाडेपट्टा किंवा अनुदान याचे मालकी हक्कांमध्ये रूपांतरण करण्यासाठी, कोणतेही स्थानिक प्राधिकरण किंवा राज्य शासन यांनी दिलेला हक्क;

(ज) सर्व वन ग्रामे, जुनी वसतिस्थाने, भूमापन न केलेली गावे आणि अन्य गावे - मग ती महसुली गावे म्हणून अभिलिखित, अधिसूचित केलेली असोत किंवा नसोत- यांची वसाहत करण्याचा हक्क;

(झ) निरंतर वापर करण्यासाठी पारंपारिकरीत्या संरक्षण व संवर्धन करण्यात आलेल्या कोणत्याही सामाजिक वन-स्रोताचे संरक्षण, पुनर्निर्माण, संवर्धन किंवा व्यवस्थापन करण्याचा हक्क;

(ज) कोणत्याही राज्य विधीअन्वये किंवा स्वायत्त जिल्हा परिषद किंवा स्वायत्त प्रादेशिक परिषद यांच्या विधीअन्वये मान्यता दिलेले हक्क किंवा कोणत्याही राज्याच्या कोणत्याही पारंपरिक किंवा रूढिगत कायद्याखाली आदिवासींचे हक्क म्हणून स्वीकारलेले हक्क;

(ट) जैविक विविधतेत प्रवेश मिळविण्याचा हक्क आणि जैविक विविधता व सांस्कृतिक विविधता यांच्याशी संबंधित बौद्धिक मालमत्ता व पारंपारिक ज्ञान मिळविण्याचा सामूहिक हक्क

(ठ) खंड (क) ते (ट) मध्ये नमूद न केलेले परंतु वननिवासी अनुसूचित जमाती किंवा यथास्थिति, इतर पारंपारिक वननिवासी यांच्याकडून उपभोगण्यात येत असलेले, शिकार करणे किंवा जाळ्यात पकडणे किंवा वन्य प्राण्यांच्या एखाद्या प्रजातीच्या शरीराचा भाग कापून घेणे या रूढिगत हक्कांखेरीज अन्य पारंपरिक हक्क.

(ड) ज्या ठिकाणी अनुसूचित जमाती व इतर (पारंपारिक) वननिवासी यांना १३ डिसेंबर, २००५ पूर्वी, त्यांची वैध हक्कदारी डावलून कोणत्याही स्वरूपाच्या वन जमिनीतून अवैधरीत्या निष्कासित किंवा विस्थापित करण्यात आले असेल तर त्यांचे पर्यायी जमिनीसह मूळ स्वरूपात पुनर्वसन करण्याचा हक्क.

१९८० चा ६९ २.

वन(संवर्धन) अधिनियम, १९८० यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, केंद्र सरकार पुढील सुविधांकरिता वन जमिनी खुल्या करण्याची तरतूद करील आणि यात दर हेक्टरी पंच्याहत्तर वृक्षांपेक्षा अधिक नाहीत इतके वृक्ष पाडता येतील व त्याचे व्यवस्थापन सरकारकडून करण्यात येईल :-

(क) शाळा

(ख) दवाखाना किंवा रुग्णालय,

(ग) आंगणवाड्या

(घ) रास्त धान्य दुकाने

(ड) विद्युत व दूरसंदेशवाहक तारा

(च) टाक्या किंवा अन्य गौण जलाशये

(छ) पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा व जलवाहिन्या

(ज) पाणी किंवा पावसाच्या पाण्यावरील शेतीची संरचना

(झ) लहान सिंचन कालवे

- (त्र) अपारंपारिक ऊर्जा साधने
- (ट) कौशल्यामध्ये वाढ करणारी किंवा व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्रे
- (ठ) रस्ते आणि
- (ड) सामाजिक केंद्रे

परंतु असे की, पुढील बाबतीतच केवळ वन जमिनी अशा प्रकारे खुल्या करण्यात येतील---

(एक) या पोटकलमात नमूद केलेल्या प्रयोजनांसाठी प्रत्येक प्रकरणात केवळ एक हेक्टरपेक्षा कमी असलेल्या प्रयोजनार्थ वन जमीन खुली करण्यात येईल, आणि

(दोन) अशा विकास प्रकल्पांचा निपटारा त्याची (प्रकल्पाची) ग्राम सभेकडून शिफारस करण्याच्या अधीन राहून करण्यात येईल.

प्रकरण तीन

वनहक्कांची मान्यता, त्यांचे पुनःस्थापन व ते निहित करणे व तत्संबंधी बाबी

वन निवासी ४. अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वन निवासी यांच्या वनहक्कांना मान्यता देणे व ते निहित करणे.

- (१) त्यावेळी अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायदयामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, आणि या अधिनियमाच्या तरतूदींना अधीन राहून केंद्र सरकार याद्वारे,
- (क) राज्यातील किंवा जेथे, कलम ३ मध्ये नमूद करण्यात आलेल्या सर्व वन हक्कांच्या बाबतीत ज्यांना अनुसूचित जमाती म्हणून घोषित करण्यात आले आहे त्या, राज्यातील क्षेत्रातील वननिवासी अनुसूचित जमातींना;
- (ख) कलम ३ मध्ये नमूद करण्यात आलेल्या सर्व वन हक्कांच्या बाबतीत इतर पारंपारिक वननिवासींना

हक्क मान्य व निहित करित आहे.

(२) राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्यातील चिंताजनक वन्यजीव वसतिस्थान यांतील या अधिनियमान्वये मान्यता मिळालेल्या वन हक्कात सुधारणा करता येईल व त्यांचे पुनःस्थापन करता येईल. परंतु वन हक्कधारक, पुढील सर्व शर्तीचे समाधान झाल्याशिवाय वन्यजीवन संवर्धनाकरिता अबाधित क्षेत्र निर्मिती करण्याच्या प्रयोजनार्थ पुनस्थापित होणार नाही किंवा त्यांच्या हक्कांना कोणत्याही रीतीने बाधा पोहचणार नाही ; त्या अशा--

(क) सर्व क्षेत्रात, कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे हक्कांना मान्यता

देण्याची व ते विहित करण्याची प्रक्रिया विचारात घेणे.

(ख) वन्य जीव (संरक्षण) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा ५३) अन्वये आपल्या अधिकारांचा वापर करताना राज्य शासनाच्या संबंधित अभिकरणाने, धारणाधिकार असणाऱ्यांच्या हालचाली किंवा त्यांची उपस्थिती यामुळे वन्यप्राण्यांवर होणारा परिणाम हा उक्त प्रजाती आणि त्यांची वसतिस्थाने यांची भरून न काढता येण्याजोगी हानी होण्यास किंवा त्या धोक्यात येण्यास, पुरेसे कारण होईल असे सिद्ध करणे.

(ग) राज्य शासनाने, सहजीवन अस्तित्वात नाही, असे योग्य पर्याय समाप्त करणे.

(घ) बाधक व्यक्ती व समूह यांच्याकरिता सुरक्षित उपजीविका पुरविण्यासाठी आणि प्रस्तुत विधि व केंद्र सरकारच्या धोरणात दिलेल्या, अशा बाधित व्यक्ती व समूह यांच्या आवश्यकतांची पूर्तता करण्यासाठी पुनःस्थापना करणे किंवा पर्यायी योजना तयार करणे व संसूचित करणे.

(ड:) प्रस्तावित पुनःस्थापनेसाठी व योजना - लेखी स्वरूपात मिळवण्यासाठी संबंधित क्षेत्रातील ग्रामसभेची संमती मोफत कळविणे.

(च) वचन दिलेल्या योजनेप्रमाणे सुविधा व पुनःस्थापनेच्या ठिकाणी जमीन वितरण पूर्ण केल्याशिवाय पुनःस्थापना घडून येणार नाही.

परंतु, वन्य जीव संवर्धनाच्या प्रयोजनाकरिता अशा रीतीने पुनःस्थित करीत आहेत अशा हक्क धारकांकडून चिंताजनक वन्यजीव वसतिस्थाने किंवा इतर वस्तू, वापरांसाठी, राज्य शासन किंवा केंद्र सरकार लगेचच दिशा बदलणार नाही.

(३) या अधिनियमा अन्वये, वननिवासी अनुसूचित जमातीना वन भूमी व त्यांची वसतिस्थाने या बाबतीतील कोणतेही राज्य किंवा संघराज्य क्षेत्र यांच्या संबंधातील इतर पारंपारिक वननिवासीना वन हक्कांची मान्यता देणे व ते निहित करणे अशा अनुसूचित जमाती किंवा जमाती समूह यांच्या शर्तीच्या अधीन असेल किंवा इतर पारंपारिक वननिवासी १३ डिसेंबर, २००५ च्या पूर्वी वनभूमी संपादित करील.

(४) पोट-कलम (१) द्वारे प्रदान करण्यात आलेल्या हक्क वारसागामी असेल मात्र अन्य संक्राम्य किंवा हस्तांतरणीय नाही व विवाहित व्यक्तींच्या बाबतीत नवरा बायको या दोघांच्याही नावाने संयुक्तपणे नोंद घेण्यात येईल. आणि एकाच व्यक्तीचे प्रमुख असलेल्या कुटुंबाच्या बाबतीत एकाच प्रमुखाच्या नावे नोंद करण्यात येईल व थेट वारस नसेल तर वारसा हक्क

निकटतम नातेवाईक देण्यात येईल.

(५) अन्यथा तरतूद केली असेल त्या व्यतिरिक्त, मान्यतेची व पडताळणीची प्रक्रिया पूर्ण झाल्याखेरील, वननिवासी अनुसूचित जमाती किंवा इतर पारंपारिक वननिवासी यांच्या सदस्याला, त्याच्या भोगवट्यातील वनभूमीतून निष्कासित करण्यात किंवा काढून टाकण्यात येणार नाही.

(६) पोट-कलम(१) द्वारे मान्य व निहित करण्यात आलेले वनहक्क कलम ३, पोटकलम(१) च्या खंड(क) मध्ये नमूद केलेल्या जमिनीच्या बाबतीत, अशी जमीन, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकाला व्यक्तीच्या किंवा कुटुंबाच्या किंवा समाजाच्या भोगवट्याखाली असेल आणि ती प्रत्यक्ष भोगवट्यासाठी असलेल्या क्षेत्रापुरती मर्यादित असेल आणि कोणत्याही परिस्थितीत चार हेक्टरपेक्षा अधिक असणार नाही.

(७) वन (संवर्धन) अधिनियम, १९८० (१९८० चा ६९) अन्वये हक्क निर्वेध करण्यासह, वनहक्क, सर्व भारापासून व प्रक्रियात्मक आवश्यकतांपासून मुक्तपणे प्रदान करण्यात येतील, या अधिनियमात विनिर्दिष्ट करण्यात आले आहे त्याखेरीज वनजमिनीच्या रुपांतरासाठी "निव्वळ चालू मूल्य" व "पूरक वनरोपण" प्रदान करण्याची आवश्यकता असेल.

(८) या अधिनियमान्वये मान्य व निहित करण्यात आलेल्या वन हक्कांमध्ये आपल्या निवासस्थानातून आणि लागवडीच्या जमिनीमधून आपल्याला सरकारी विकास कामांच्या अडथळ्यांमुळे जमीनरूपी भरपाई न देता विस्थापित करण्यात आले असे सिद्ध करणाऱ्या आणि नंतर ज्यांची जमीन, ती संपादित पाच वर्षात ती ज्यासाठी संपादित केली होती त्या प्रयोजनार्थ वापरण्यात आली नसेल अशा वननिवासी अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपारिक वननिवासी यांच्या जमिनीवरील हक्काचा समावेश होतो.

**वनहक्क
धारकाची
कर्तव्ये.**

५. या अधिनियमान्वये, कोणताही वनहक्क धारक, -

(क) वन्य जीवन, वन व जैविक विविधता यांचे संरक्षण करणे ;

(ख) लागतची पाणलोट क्षेत्रे, जल स्रोत व पारिस्थितिकीदृष्ट्या अन्य संवेदनाक्षम क्षेत्रे पुरेशी संरक्षित आहेत याची सुनिश्चिती करील;

(ग) वननिवासी अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी यांचे

निवासस्थान, त्यांच्या सांस्कृतिक व नैसर्गिक वारसाला कोणत्याही प्रकारे बाधा पोहोचेल अशा, कोणत्याही प्रकारच्या विघातक प्रथांपासून सुरक्षित ठेवले असल्याची सुनिश्चिती करील ;

(घ) सामाजिक वनांचे स्रोत मिळविण्याच्या मार्गांचे विनियमन करणे आणि वन्य प्राणी, वन व जैविक विविधता यांवर प्रतिकूल परिणाम करणारी कोणतीही कृती थांबविणे यांच्यासाठी ग्रामसभेने घेतलेल्या निर्णयांचे अनुपालन केले जात असल्याची सुनिश्चिती करील.

प्रकरण चार

वनहक्क निहित करण्यासाठी प्राधिकार व कार्यपध्दती.

वनात
राहणाऱ्या
अनुसूचित
जमाती व इतर
पारंपारिक वन
निवासी यांचे
वनहक्क निहित
करण्याचे
प्राधिकार आणि
त्याची
कार्यपध्दती.

६. (१) या अधिनियमान्वये ग्रामसभेला दिल्या गेलेल्या स्थानिक मर्यादांमध्ये वनात राहणाऱ्या अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वन निवासी यांना, वैयक्तिक किंवा सामूहिक किंवा दोहोंसाठी द्यावयाच्या वनहक्कांचे स्वरूप आणि त्यांची व्याप्ती ठरविण्याची प्रक्रिया सुरू करणारे ग्रामसभा हे एक प्राधिकरण असेल, ही प्रक्रिया त्यांच्याकडून दावे प्राप्त करून, ते एकत्रित करून, त्यांची पडताळणी करून आणि अशा हक्कांचा वापर करण्यासाठी विहित केलेल्या रीतीने शिफारस केलेल्या प्रत्येक मागणीचे क्षेत्र निश्चित करणारा नकाशा तयार करून केली जाईल व त्यानंतर ग्रामसभा, तशा आशयाचा ठराव संमत करून, त्याची प्रत उपविभाग स्तरीय समितीकडे पाठवेल.

(२) ग्रामसभेच्या निर्णयामुळे व्यथित झालेली कोणतीही व्यक्ती पोटकलम (३) अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या उपविभाग स्तरीय समितीकडे विनंतीअर्ज दाखल करील आणि उपविभाग स्तरीय समिती अशा विनंतीअर्जावर विचार करून तो निकालात काढील:

परंतु असे की, असा प्रत्येक विनंतीअर्ज, ग्रामसभेद्वारे निर्णय संमत झाल्याच्या दिनांकापासून साठ दिवसांच्या आत दाखल करण्यात येईल:

परंतु आणखी असे की, व्यथित व्यक्तीला, त्याची बाजू मांडण्याची वाजवी संधी दिल्याखेरीज असा कोणताही विनंतीअर्ज तिच्या विरुद्ध निकालात काढला जाणार नाही.

(३) राज्य शासन, ग्रामसभेने संमत केलेले निर्णय तपासण्यासाठी उपविभाग स्तरीय समिती गठीत करील आणि वनहक्काचे अभिलेख तयार करून तो

अंतिम निर्णयासाठी उपविभागीय अधिकाऱ्यामार्फत जिल्हा स्तरीय समितीकडे पाठवील.

(४) उपविभाग स्तरीय समितीच्या निर्णयामुळे व्यथित झालेली कोणतीही व्यक्ती उपविभाग स्तरीय समितीच्या निर्णयाच्या दिनांकापासून साठ दिवसांच्या आत जिल्हा स्तरीय समितीकडे विनंतीअर्ज दाखल करील आणि जिल्हा स्तरीय समिती अशा विनंतीअर्जावर विचार करून तो निकालात काढील:

परंतु असे की, उपविभाग स्तरीय समितीकडे दाखल करण्यात आल्याखेरीज आणि तिने त्यावर विचार केला असल्याखेरीज, ग्रामसभेच्या निर्णयाविरुद्धचा कोणताही विनंतीअर्ज थेट जिल्हा स्तरीय समितीपुढे दाखल करण्यात येणार नाही:

परंतु आणखी असे की, आपली बाजू मांडण्याची वाजवी संधी दिल्याशिवाय असा कोणताही विनंतीअर्ज व्यथित व्यक्तीच्या विरुद्ध निकालात काढला जाणार नाही.

(५) राज्य शासन, उपविभाग स्तरीय समितीने तयार केलेल्या वनहक्कांच्या अभिलेखावर विचार करून त्यांना अंतिम मान्यता देण्यासाठी जिल्हा स्तरीय समिती गठीत करील.

(६) वनहक्कांच्या अभिलेखावरील जिल्हा स्तरीय समितीचा निर्णय अंतिम व बंधनकारक असेल.

(७) राज्य शासन, वनहक्कांना मान्यता देण्याच्या व ते निहित करण्याच्या प्रक्रियेचे संनियंत्रण करण्याकरिता आणि जर नोडल एजन्सीने मागणी केल्यास अशी विवरणे व असे अहवाल तिला सादर करण्याकरिता, एक राज्य स्तरीय संनियंत्रण समिती गठीत करील.

(८) उपविभाग स्तरीय समिती, जिल्हा स्तरीय समिती व राज्य स्तरीय संनियंत्रण समिती या विहित करता येईल अशा समुचित स्तरावर, राज्य शासनाच्या महसूल, वन व आदिवासी कार्य विभागाच्या अधिकारी आणि त्या त्या स्तरावरील पंचायती राज्य संस्थांनी योग्य त्या स्तरावर नेमलेले तीन सदस्य राहतील. त्यापैकी दोन सदस्य अनुसूचित जमातीपैकी असतील व किमान एक महिला सदस्य असेल.

(९) उपविभाग स्तरीय समिती, जिल्हा स्तरीय समिती व राज्य स्तरीय संनियंत्रण समिती यांची रचना व कार्ये आणि त्यांची कार्ये पार पाडताना त्यांनी अनुसरावयाची कार्यपध्दती, ही विहित केल्याप्रमाणे असेल.

प्रकरण पाच

अपराध व शास्ती

या अधिनियमान्वये प्राधिकरणांचे व समित्यांचे सदस्य किंवा अधिकारी यांच्याकडून झालेले अपराध.

७. जेव्हा, कोणतेही प्राधिकरण किंवा समिती किंवा अशा प्राधिकरणाचा किंवा समितीचा अधिकारी किंवा सदस्य या अधिनियमाच्या, तरतुदीचे किंवा त्याखाली करण्यात आलेल्या वनहक्कांच्या मान्यतेसंबंधीच्या कोणत्याही नियमाच्या, तरतुदीचे उल्लंघन करील तेव्हा तो किंवा ते या अधिनियमाखाली अपराधाबद्दल दोषी गृहित धरले जाईल आणि त्याच्याविरुद्ध कार्यवाही व एक हजार रुपयेपर्यंत दंडास पात्र ठरेल.

परंतु असे की, या पोटकलमात अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे, प्राधिकरणाच्या किंवा समितीच्या कोणत्याही सदस्याने किंवा विभाग प्रमुखाने किंवा या कलमात निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने, अपराध तिच्या नकळत घडला किंवा असा अपराध घडू नये म्हणून त्याने सर्व यथोचित दक्षता घेतली होती असे सिध्द केले तर ती कोणत्याही शिक्षेस पात्र ठरणार नाही.

अपराधांची दखल.

८. ग्रामसभेच्या ठरावाशी संबंधित विवादाच्या प्रकरणात, कोणत्याही वननिवासी अनुसूचित जमातीने स्वतः किंवा कोणत्याही उच्च प्राधिकरणाच्या विरोधात मांडलेल्या ठरावाद्वारे राज्य स्तरीय संनियंत्रण समितीला साठ दिवसांपेक्षा कमी नसेल इतक्या कालावधीची नोटीस दिल्याशिवाय आणि राज्य स्तरीय संनियंत्रण समितीने अशा प्राधिकरणाच्या विरोधात कार्यवाही केल्याशिवाय, कोणतेही न्यायालय कलम ७ अन्वये केलेल्या कोणत्याही अपराधाची दखल घेणार नाही.

प्रकरण सहा

संकीर्ण

प्राधिकरणाचे सदस्य इत्यादी लोकसेवक असणे. सद्भावपूर्वक केलेल्या

९. प्रकरण चारमध्ये निर्देशिलेल्या प्राधिकरणांचा प्रत्येक सदस्य आणि या अधिनियमाद्वारे किंवा तदन्वये प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांचा वापर करणारा प्रत्येक अन्य अधिकारी हा भारतीय दंड संहितेच्या (१९६० चा ४५) कलम २१ च्या अर्थातर्गत लोकसेवक असल्याचे मानण्यात येईल.
१०. (१) या अधिनियमान्वये, सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करण्याचे योजिलेल्या कोणत्याही कृतीकरिता केंद्र सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या कोणत्याही

**कृतीला
संरक्षण.**

अधिकाऱ्याच्या किंवा कर्मचाऱ्याच्या विरोधात कोणताही दावा, खटला किंवा अन्य कायदेशीर कार्यवाही करता येणार नाही.

(२) या अधिनियमान्वये, सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करण्याचे योजिलेल्या कोणत्याही कृतीमुळे कोणतेही नुकसान झाले किंवा नुकसान होण्याची शक्यता असेल तर केंद्र सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या किंवा त्यांच्या अधिकाऱ्यांच्या किंवा अन्य कर्मचाऱ्यांच्या विरोधात कोणताही दावा किंवा अन्य कायदेशीर कार्यवाही करता येणार नाही.

(३) या अधिनियमान्वये, सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करण्याचे योजिलेल्या कोणत्याही कृतीमुळे प्रकरण चार मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही प्राधिकरणाच्या तसेच त्याची अध्यक्षपदस्थ व्यक्ती, सदस्य, सदस्य-सचिव, अधिकारी व अन्य कर्मचारी यांच्या विरोधात कोणताही दावा किंवा अन्य कायदेशीर कार्यवाही करता येणार नाही.

नोडल एजन्सी. ११. जनजातींचे कामकाज पाहणारे केंद्र सरकारचे मंत्रालय किंवा केंद्र सरकारने याबाबतीत प्राधिकृत केलेला अन्य कोणताही अधिकारी किंवा प्राधिकरण हे या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्याकरिता नोडल एजन्सी म्हणून काम पाहतील.

निदेश १२. प्रकरण चारमध्ये निर्देशलेले प्रत्येक प्राधिकरण, केंद्र सरकार वेळोवेळी लेखी स्वरूपात देईल अशा सर्वसाधारण किंवा विशेष निदेशांना अधीन राहून, या अधिनियमाद्वारे किंवा तदन्वये नेमून देण्यात आलेली आपली कर्तव्ये बजावील व आपल्या अधिकारांचा वापर करील.

हा अधिनियम १३. या अधिनियमात किंवा पंचायती (अनुसूचित क्षेत्रासाठी विस्तारित) अधिनियम, १९९६ (१९९६ चा ४०) च्या तरतुदी सोडून या अधिनियमातील तरतुदी अन्य अधिनियमातील तरतुदी त्यांना न्यूनता न आणता भर टाकणाऱ्या असतील.

नियम १४. (१) केंद्र सरकार, अधिसूचनेद्वारे, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी नियम तयार करील.
(२) विशेषतः आणि पूर्ववर्ती अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेस बाध न आणता पुढीलपैकी सर्व किंवा कोणत्याही बाबींची तरतूद करण्याकरिता, असे नियम करता येतील :-

(क) कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कार्यपध्दतीच्या

अंमलबजावणीकरिता कार्यपध्दतीचे तपशील;

(ख) दावे प्राप्त करण्याची, ते एकत्रित करण्याची व त्यांची पडताळणी करण्याची प्रक्रिया करून कलम ६, पोटकलम (१) अन्वये असलेल्या वनहक्कांचा वापर करण्याकरिता शिफारस केलेल्या प्रत्येक मागणीचे क्षेत्र निश्चित करणारा नकाशा तयार करणे आणि त्या कलमाच्या पोटकलम (२) अन्वये उप विभागीय समितीकडे विनंतीअर्ज दाखल करण्याची रीत;

(ग) कलम ६ च्या पोटकलम (८) अन्वये उप विभाग स्तरीय समिती, जिल्हा स्तरीय समिती आणि राज्य स्तरीय संनियंत्रण समिती यांचे सदस्य म्हणून नियुक्त करावयाच्या, राज्य शासनाच्या महसूल, वन व आदिवासी विकास विभागांच्या अधिकाऱ्यांचा स्तर;

(घ) कलम ६, पोटकलम (९) अन्वये उप विभाग स्तरीय समिती, जिल्हा स्तरीय समिती आणि राज्य स्तरीय संनियंत्रण समिती यांची रचना व कार्ये आणि कलम ६, पोटकलम (९) अन्वये त्यांची कार्ये पार पाडताना त्यांनी अनुसरावयाची कार्यपध्दती;

(ड) विहित करणे आवश्यक असेल किंवा विहित करता येईल अशी अन्य कोणतीही बाब.

(३) या अधिनियमाखाली केलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर शक्य होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, ते सभागृह एका सत्राने बनलेल्या अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना ठेवला जाईल आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी जर, त्या नियमात कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले अथवा तो नियम करण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर तो नियम अशा फेरबदल केलेल्या रूपातच परिणामक होईल किंवा, यथास्थिति, मुळीच परिणामक होणार नाही; तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे, तत्पूर्वी त्या नियमाखाली करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेला बाध येणार नाही.

के. एन. चतुर्वेदी
भारत सरकार